

İDİL (VOLGA) BULGARLARI VE GÖÇEBE DÜNYA

Volga Bulgaria and Nomadic World

Fayaz Şaripoviç HUZİN

Dr., A, Tataristan Bilimler Akademisi, A. Halikov Arkeoloji Enstitüsü, Ortaçağ Arkeolojisi Bölümü, Kazan, Rusya

Dr., Medieval Archaeology Department of the Institute of Archaeology named after A.Kh. Khalikov of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, Russian Federation

Zufar Gumaroviç ŞAKİROV

Dr., A. Tataristan Bilimler Akademisi, A. Halikov Arkeoloji Enstitüsü, Ortaçağ Arkeolojisi Bölümü, Kazan, Rusya

Dr., Medieval Archaeology Department of the Institute of Archaeology named after A.Kh. Khalikov of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, Russian Federation

Çeviren / Translator:

Selim KARAGÖZ

Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye

Res. Assist., Aksaray University, Faculty of Science and Letters, Department of Medieval History, Aksaray, Turkey

skaragoz24@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-7044-4027>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Çeviri / Translation

Geliş Tarihi / Received: 15.04.2019

Kabul Tarihi / Accepted: 14.06.2019

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2019

” Atıf / Cite as: Huzin, Fayaz Şaripoviç - Şakirov, Zufar Gumaroviç. “İdil (Volga) Bulgarları ve Göçebe Dünya”. Trc. Selim Karagöz. *Mütefekkir* 6/11 (2019): 239-254. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.584417>.

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education,68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

📄 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

İDİL (VOLGA) BULGARLARI VE GÖÇEBE DÜNYA¹

Öz

Doğu Avrupa bozkırlarında Hun ordularının bir parçası olarak ortaya çıkan Bulgarlar, İdil (Volga) Bulgarlarının erken tarihi, bölgeyi Orta Moğolistan'dan Kuzey Kazakistan'a kadar işgal eden Ogur kabileleri ile ilişkilendirilir. V. Yüzyılın sonundan başlayarak, Karadeniz-Hazar bozkırlarının ve aynı zamanda Kuzey Kafkasya'daki bozkırların geniş bir kesiminde, Tuna'da ve Balkanlarda Onogur, Utigur ve Kutrigurlardan oluşan Pro-Bulgar ittifakını görüyoruz. Batı Göktürk Kağanlığının bir parçası iken 630'larda bağımsızlıklarını kazandılar ve Han Kubrat önderliğinde kendi devletlerini kurdular.

Bu çalışma, İdil Bulgarlarının güney göçebe halklarıyla temasları meselesini ele almaktadır. Büyük Kubrat Bulgar Devleti'nin yıkılmasının ardından Hazar Kağanlığı idaresi sırasında Orta Volga bölgesine büyük Bulgar göçleri olmuş ve İdil Bulgar devleti teşekkül etmiştir. İdil Bulgarları, Volga bölgesinde ve Urallarda günümüz Tatarının milli kimliklerinin, dillerinin ve kültürlerinin oluşumunda belirleyici bir rol oynayan Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklarla yakın ilişki içerisindeydi. Bu çalışmada İdil Bulgarları ile etrafındaki göçebe dünya arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır. Yerleşik hayatı benimsemiş, kentlerde yaşayan halklarla konargöçerlerin ilişkilerinde ekonomik faktörlerin etkisi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, İdil (Volga) Bulgarları, Hunlar, Peçenekler, Kumalar.

Volga Bulgaria and Nomadic World

Abstract

The Bulgarians appeared as part of the Hunnic hordes in the Eastern European steppes. The early history of the Volga Bulgar is usually associated with the Ogur tribes, which occupied the territory from Central Mongolia to Northern Kazakhstan. Starting from the end of the V. Century, we find the Pro-Bulgar alliance, formed into a single nation of Onogurs, Utigurs and Kutrigurs, on the vast expanses of the Black Sea-Caspian steppes, as well as in the North Caucasus, in the Danube and in the Balkans. As part of the Western Turkic Khaganate, by the 630s, they gained independence and created their own state headed by Khan Kubrat - Great Bulgaria. The authors deal with the topic of contacts of the Volga Bulgars with the southern nomadic people. After the collapse of the Great Bulgaria of Khan Kubrat and during the existence of the Khazar Khaganate, there were continuous migrations of Bulgarians to the Middle Volga, where the Volga Bulgaria state was formed. The Volga Bulgars closely contacted the Pechenegs and Kipchaks-Cumans, who played a significant role in the formation of the ethnos, language and culture of the modern Tatars of the Volga region and the Urals.

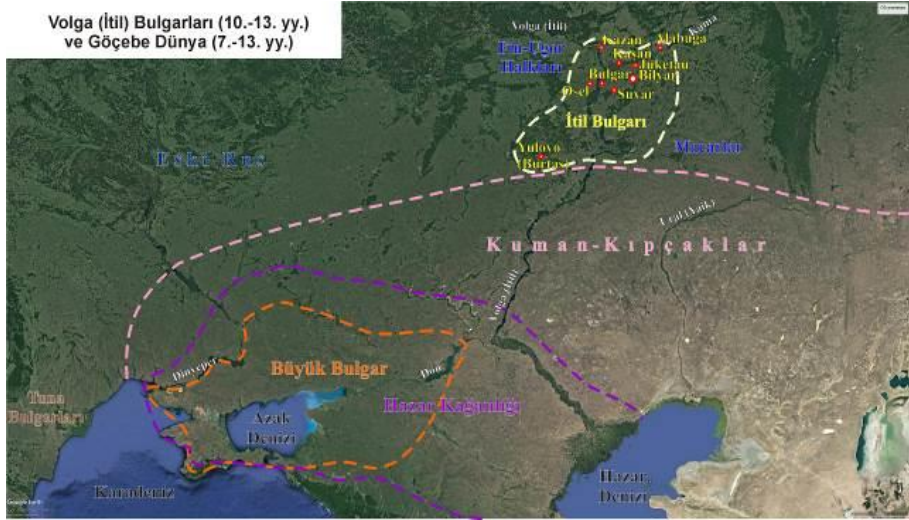
Keywords: Archeology, Volga Bulgaria, Huns, Pechenegs, Cumans.

GİRİŞ

Tarihte Müslüman devletler arasında dünyanın en kuzeyinde vücut bulmuş devlet olan İdil (Volga) Bulgarları, Doğu Avrupa'nın en büyük nehirlerinden ikisi olan İdil ve Kama'nın birleştiği bölgede, IX. yüzyılın sonları ve X.

¹ Fayaz Şaripoviç Huzin, Zufar Gumaroviç Şakirov "ВОЛЖСКИЕ БОЛГАРЫ И КОЧЕВОЙ МИР" (III International Congress of Medieval Archaeology of the Eurasian Steppes: BETWEEN EAST AND WEST: THE MOVEMENT OF CULTURES, TECHNOLOGIES AND EMPIRES, Vladivostok, Dalnauka, 2017).

yüzyılın başlarında kurulmuştur. Devletin kurulduğu bölge, eski zamanlardan beri günümüzdeki Çirmişlerin (Mari El), Mordovyalıların ve Udmurtiyalıların ataları olan Fin-Ugor halklarının yaşadığı engin topraklardır. İdil Bulgarlarının arkeolojik kalıntıları (sayıları neredeyse 2000'e ulaşan kent, köy, mezarlık kalıntıları) çoğunlukla günümüz Tataristan Cumhuriyeti, Ulyanovsk, Samara ve Penza Oblastları ile Çuvaşistan topraklarında yer almaktadır. Perm Krayı, Astrahan Oblastı ve Kırım'da da İdil Bulgarlarına ait yerleşim alanlarının olduğu biliniyor (Fahrutdinov, 1975; Baranov, 1990; Belavin, Kırılasova, 2008; Samosdelskoye Gorodişe, 2011).

Bulgarlar göçebe bozkır hayatından uzaklaşmışlardı fakat 1236 yılında Moğol-Tatarlar tarafından istilaya uğrayana kadar güney konargöçerleri ile yakın temas halinde olmuşlardır.

Bulgarların en erken tarihi, Orta Moğolistan'dan Kuzey Kazakistan'a kadar olan bölgeye yayılmış olan Ugor kabilelerinden Teleler ile ilişkilendirilir. Bunlar aslen Türk halkıydı ve dilbilimcilerin görüşlerine göre konuştukları dil, Türk dilleri arasından Batı Hun Türk dilleri grubuna mensuptu (Baskakov, 1969, 210).

V. yüzyılda ön Bulgarlar (proto-Bulgarlar) engin Karadeniz-Hazar bozkır coğrafyasına hâkim durumdaydılar. Ayrıca Kuzey Kafkasya, Tuna ve Balkanlar'a da yayılmışlardı. Ancak antik yazarların Bulgar kentinden ilk bahsetmeleri Hunların Avrupa'ya yayılışlarından önceki döneme dayanır (Mar Abas Katina'dan aktaran Horenli Musa, "Ermenistan'ın Erken Tarihi" adlı eserde "Bulgar" olarak; 354 yılına tarihlenen anonim bir eserde ise Vulgares olarak) (Sirotenko, 1961, 14-16). Bazı bilim insanları, Bulgar halkının Kuzey Kafkaslara ve Ermenistan topraklarına yerleştikleri tarihin, Mar Abas Katina'nın söylediklerine dayanılarak kolaylıkla M.Ö. II. yüzyıl olarak kabul edilebileceğini belirtmişlerdir. Diğer bir kısım bilim insanı ise onun eserinde var

olan kronolojik hatalara ve sonraki nüshalara dayanarak verdiği bilgilerin belirsiz olduğunu, Bulgarların bu bölgede böylesine erken bir tarihte görülmelerinin şüpheli bir konu olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Ünlü Sovyet bilim adamı Profesör Aleksey Smirnov ve geç Bulgar arkeoloğu Dimitr Dimitrov, antik yazarların eserlerindeki bilgilere dayanarak İdil Bulgarlarının kökeninin Sarmatlara (Sarmato-Alan) dayandığı, bunların Hunlar ve Göktürkler zamanlarında Türkleştikleri görüşünü ileri sürdüler (Smirnov, 1951, 9-12; Dimitrov, 1987, 60). Smirnov'un "yerli, kadim" teorisine karşı çıkan Nikolay Merpert, Bulgarları geniş Hun gruplarının Avrupa'da görülmesinden çok önceleri Hazar Denizinin kuzeyi boyunca Asya'dan gelen Türk dili konuşan halk grubu olarak görmüştür (Merpert, 1957, 32-35). Diğer taraftan Türklerin, özellikle de Bulgarların "yerlilik" teorisi, modern araştırmalar ışığında Profesör Mirfatih Zakiyev ve Ahmad Glaşev tarafından aktif olarak savunulmaktadır (Zakiyev, 2008, 80-82; Glaşev, 2010).

Verdiği bilgiler güvenilir kabul edilen Bizans tarihçisi Priskos, eserinde 463 yılında Kuzey Karadeniz bozkırlarında o zamana kadar tanınmamış Ogur, Onogur ve Saragur kabilelerinin ortaya çıktığından ve sonraları birleşerek Bulgar Kabileler Birliğini kurduklarından bahseder. Antakyalı John ise kroniğinde 480 yılında Bizans İmparatoru Zeno'nun Ostrogotlarla savaşırken Bulgarları yardıma çağırdığını yazar (Sirotenko, 1961, 20). Vladimir Gening haklı olarak "480 yılında Bizans ile birlikte hareket eden adı geçen Bulgarların Balkanlarda zaten daha önce var olduklarına fakat mensubu oldukları Hun birliği genel adı altında anıldıklarına" inanıyordu (Halikov, 1964, 107). Modern tarih yazımında bu görüş hâkimdir. Saygın Hazar araştırmacısı Anatolia Novoseltsev'e göre "Aslen Bulgarlar Türkleşmiş Ugorlardı. Bunlar, günümüz Kazakistan'ının Kuzey bölgelerinde yaşayan kabilelerdi ve Hun akınları sırasında batıya sürüklenmişlerdi" (Novoseltsev, 1990, 72). Profesör Alfred Halikov da buna benzer bir görüş belirtmiş ve Hun-Türk kabileleri arasında M.S. II. yüzyılda Hazar Denizinin kuzey kıyılarında ortaya çıkan Ogur-Ön Bulgar kabilelerinin izini sürmüştür (Halikov, 1989, 59; Halikov, 2011, 162). Doğu Avrupa göçebe toplumları tarihi konusunda en ünlü araştırmacılardan biri olan Svetlana Pletneva, Bulgarları "Özellikle Atilla'nın liderliğindeki imparatorluk yıkıldıktan sonra Hun birliğinin en güçlü etnoenezlerinden biri" olarak adlandırmıştır (Pletneva, 1997, 32).

Ünlü Rus doğu bilimci Profesör Sergey Kliştorni, Bulgarların Doğu Avrupa'da ancak Atilla'nın Pannonia'daki hâkimiyetini kaybettikten sonra ortaya çıktıklarına inanmak eğilimindeydi; yani en erken V. yüzyılın ikinci yarısında. Ona göre; işte bu dönemde bazı Oğuz grupları ana gövdedeki kabileler birliğinden koptular ve "Azov Denizi ya da Batı Kafkaslardaki Onogur kabilelerinin belirleyici etkisiyle Bulgar kabile birliği ortaya çıktı." (Tatar, 2006, 182; Kliştorni, 2010, 167-168; Sultanov, 2009, 169-171).

Görüldüğü üzere bazı araştırmacıların ısrarla iddia ettiği Bulgarların geç Sarmato-Alanlardan, özellikle de İskitlere dayanan otokton kökenleri hipotezini, modern Rus bilim insanlarının çoğu desteklemez. Fakat yine de erken Bulgar kültürünün oluşmasında geç Sarmatların rolü hiçbir şekilde inkâr edilemez. Alfred Halikov'un belirttiği gibi Ogur-Ön Bulgar kabileleri, cenaze merasimleri, mücevher stilleri vb. alanlarda Farsi dil konuşan Sarmatların kültürleri üzerinde ciddi etki bırakmışlardır. Dahası, Sarmat kültürü araştırmacılarının kendileri dahi Sarmat kültüründe "muazzam ve güçlü Hun Birliğinin bir parçası olan ön Türkler de dâhil Sibiry, Kazakistan ve Orta Asya kaynaklı müthiş doğu etkisi" tespit etmişlerdir (Smirnov - Popov, 1972, 26). İki kültür -Sarmat ve Hun- arasındaki etkileşim, izleri geniş Ural-Kazak bozkırlarına yayılmış bir sinkretik kültürün ortaya çıkmasına yol açtı (Botalov, 2009, 171-253). Son yıllarda araştırmacılar, erken-Bulgar dönemi halkının kültüründeki Sarmat unsurundan daha çok eminler. Geç Sarmat dönemini Kazanlı Arkeolog Evgenii Kazakov, V. yüzyılın ikinci yarısı ve VI. yüzyıla tarihlenen aşağı Kama (Tataristan Cumhuriyeti) bölgesindeki Kominternovskiy II mezar yerini ve yakın döneme kadar Hun askeri liderlerin anıtı olduğu düşünülen Turaevskiy mezar yerini kazarak açıklığa kavuşturmuştur (Gening, 1976; Kazakov 2006: 156). Sonraki Sarmat-Alan kült malzemeleri ise Tankeyevskiy erken Bulgar gömü alanında bulunmuştur (Kazakov 2006: 157-158). İdil (Volga) Bulgarlarında sürahi şekilli kapların tasarımında (zoomorfik tutmaçlı) da Sarmat motiflerine rastlanmıştır. Bu arada antropologlar, Sarmatların belirli Bulgar gruplarının oluşumuna iştiraklerini reddetmiyorlar lakin köklerini Erken Demir Çağı Batı Sibiry, Kazakistan ve Altay bölgelerine dayandırıyorlar (Yefimova-Konduktorova, 1994, 570).

Resim 1: Zoomorfik tutmaçlı Runik yazı.
Kil. Bilyar yerleşimi.

düğü Bulgarların anavatanlarını Urallar ve Altaylar arasındaki orman-bozkır bölgesi olarak belirledi (Raşev, 2004, 27).

Bolşe Tarhanskij Mezar Alanı buluntuları üzerine yayınladıkları bir monografide V. Gening ve A. Halikov, mezar alanında Ön-Bulgarların erken Demir Çağı Doğu Kazakistan ve Batı Sibiry bölgesi halkları arasında köklerinin muhtemel varlığı hipotezinin doğruluğunu ispat etmeye çalışmışlardır (Gening - Halikov, 1964, 133-137). Bu mesele hakkında en önemli uzmanlardan biri olan Bulgaristanlı tarihçi Raşo Raşev, İrani, Ugor ve Türk dil gruplarının ortak yaşam alanı olarak gör-

Doğu Avrupa bozkırlarında erken Bulgarların arkeolojik teşhisi için birçok girişimde bulunuldu. Bu bağlamda, V. Gening ve A. Halikov, 1960'larda Karadeniz kıyılarındaki Gelendzhik yakınlarındaki Borisov Mezar Yeri'nin Bulgarlarla ilişkili olduğunu belirttiler (Gening - Halikov 1964, 122-123). Daha sonra Kuzey Karadeniz bozkırlarında Hun dönemi anıtlarını inceleyen İrina Zasetskaya, önceleri güçlü Hunların kabile birliğine ait olan ve daha sonra Bulgar Birliği'ni kuran Saragur, Onogur ve Urogu'ya ait kalıntıların kronolojik gruplandırmasını yaptı (Zasetskaya, 1994, 149-150). Özelliklerini karşılaştırmak amacıyla Tuna Bulgarlarının ve Saltovo-Mayak (Hazar) kültürünün Zlivkin (Bulgar) örneğinin mezar ayinlerini model olarak seçen R. Rashev, 6-7. yüzyıllar erken Bulgarlarının defin alanlarını belirledi. Han Kubrat dönemi Büyük Bulgarya'nın oluşumu ve mevcudiyeti (Raşev, 1998, 65-72; Raşev, 2004, 64-153). Görünen o ki; R. Rashev'in, erken Ortaçağ göçebelerinin etnik kökenlerini araştırmada ortaya attığı "kültürün en mutedil unsuru olarak cenaze merasimlerinin en güvenilir kaynak olduğu" görüşüne katılmak durumundayız. Bu yönde diğer arkeologlar tarafından da ilginç çalışmalar gerçekleştirilmektedir (Komar, 2006, 7-244; Hrisimov, 2009, 942; Keramika, 2011).

Konumuz çerçevesinde ele alacağımız bir sonraki mesele, Bulgarların Orta İdil bölgesindeki güneyden kuzeye olan göç aşamaları ile bağlantılıdır. Tarih yazımı, Bulgarların gelecekteki İdil Bulgarları toprakları olacak bölgeye yapılan birkaç göç dalgasıyla ilgili arkeolojik ve yazılı kaynaklara dayalı bir bakış açısı oluşturdu (Huzin, 2006, 35-42). Unutulmamalıdır ki, bu göç hareketleri Bulgarların Tuna'ya göç etmesi ile zamansal olarak çakışmaktadır.

İlk yerleşim, Kubrat'ın Büyük Bulgarya'sının 660'larda çökmesiyle başladı. Arkeolojik yerleşimler VII. yüzyılın sonu, VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Novinkovo tarzındaki mezarlar Rusya'nın Samara ve Ulyanovsk bölgelerinde incelenmiştir (Matveyeva, 1997; Bagautdinov v.dğr., 1998). Prof. S. Pletneva, Novinkovo tarzında gömülmüş mezarlardaki bu insanların, Hazarlar ve Bulgarlar olduğu görüşünü belirtti "Hazar savaşçılar Bulgarlar ile birlikte buraya gelmişlerdi" (Pletneva, 2000, 201). Bulgarların Orta İdil bölgesinde VII. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığının muhtemel olduğunu D. Dimitrov da doğruladı (Dimitrov, 1987, 108). Yazılı kaynaklar ve S. Kliaştorni de bu tarihi desteklemektedir (2010, 170).

Bulgarların Don bölgesinden ikinci göç dalgası, Hazar Hanlığının 737'de Araplara karşı uğradığı büyük yenilgi ile ilişkilidir. Orta İdil bölgesindeki arkeolojik anıtlar -Bolşe-Tarhanskiy, Kaibelskiy, Urenskiy ve VIII. yüzyılın ortaları- IX. yüzyılın ilk yarısına ait diğer bazı pagan mezar yerleridir. Bunların cenaze törenleri ve araçları kendilerine en yakın benzerliği Salto-Mayak (Bulgar-Alan) kalıntıları arasında bulmaktadır (Gening - Halikov 1964; Kaza-

kov, 1992, 33 v.dğr.). Ayrıca belirtmek gerekir ki; bu dönemde Orta İdil bölgesinde Güney Urallardan Pannonia'ya yerleşim yolunda erken Macarlar vardı (Halikova - Halikov 1981; Fodor, 1982). Burada kalıp aşağı Kama bölgesinde yaşayan Macarların bir kısmı ile İdil Bulgarları arasındaki kültürel etkileşim hem arkeolojik alanda hem de bu halkların dilleri üzerinde önemli etki bırakmıştır (Fodor, 1982a).

Bulgarların Orta İdil bölgesinde Hazar Kağanlığı topraklarından gerçekleştirildikleri üçüncü göç hareketi IX. yüzyılın ikinci yarısında meydana geldi. S. Pletneva'ya göre, bu yeni göç hareketinin sebebi, kağan tarafından YaHûdi dininin benimsenmesinden sonra başlayan kargaşa idi (Pletneva, 1997, 46). Bu süreçte Bulgarların bir kısmı da Tuna boylarına göç ettiler (Dimitrov, 1987, 262 v.dğr.). Tankeyevsky, Tetyushsky ve diğer bazı mezar alanları bu dönemi temsil eden arkeolojik anıtlardır (Halikova, Kazakov, 1977; Kazakov, 1992, 87 v.dğr.). Bu kalıntılar aynı zamanda Erken Bulgarların Yukarı Kama ve Uralların bir başka güçlü etnik unsuru olan Fin-Ugorlarla olan karışımına şahitlik etmektedirler. Bu bölgelerdeki Ugor nüfusunun bir kısmı muhtemelen bu dönemde Türkleşmişlerdi bile.

Peçeneklerin Hazar Kağanlığına saldırılar düzenleyip şehirleri ve gayri müstahkem yerleşimleri yakıp yıkması, IX. yy'ın sonu, X. yüzyılın başlarındaki dördüncü göç dalgasına neden oldu (Pletneva, 1997, 48). Orta İdil bölgesinin bu döneminin arkeolojik kalıntıları, üzerleri dalgalı desenlerle süslenmiş, gövde boyunca oluklara ve çentiklere sahip mutfak gereçleri ile temsil edilmektedir. Bu tür çanak çömlekler, Don bölgesi ve Azov Denizi civarlarındaki Saltovo-Mayak kültürünün bozkır (Bulgar) ve orman-bozkır (Alan) unsurları için karakteristiktir. Yanlarında desen kesikleri olan tırtıklı ve girintili, bazen de hiç süslemesiz alçıdan mutfak gereçleri özellikle ilgi çekicidir. Bu tür seramikler genellikle İdil Bulgarlarının kentsel yerleşimlerinin X. yüzyıl ve XI. yüzyılın başlarına ait katmanlarında bulunmaktadır. Bunlar, Hazar Kağanlığının çeşitli göçebe kabilelerine, çoğunlukla Peçeneklere ve Guzlara (Türkler) benzer mutfak gereçleridir (Hlebnikova, 1984, 216-217). Bu arada Kiev Knezi Vladimir Svyatoslaviç'in 985'te Bulgarlara düzenlediği sefere katılan Türklerden Rus yıllıklarında bahsedilmektedir (PSRL 1962, т. 1: 65).

Bu bağlamda Orta İdil bölgesi Erken Bulgar yerleşimlerindeki materyaller çoğunlukla seramiklerden oluşuyordu ve bu materyaller, birçok araştırmacıya göre VIII yüzyılın ortalarında Kuzey Kafkaslardan Don bölgesine göç etmiş olan, Hazarların orman-bozkır bölgelerindeki İran dilli Alanlara özgü idi (Afanasyev, 1987, 155 v.dğr.). Bununla bağlantılı olarak okuyucunun dikkatini şu gerçeğe çekmek istiyoruz: Yukarıda belirtildiği gibi, M.S. IV. ve V. yüzyıllardan itibaren Doğu Avrupa'nın bozkır ve kısmen de orman-bozkır bölgelerinin sakinlerinin çoğunluğu Türk dili konuşan halklar ve kabilelerden oluşuyordu: Önce Hunlar, Savirler, Balanjarlar, Barsiller daha sonra

kendi devletlerini kuran Bulgarlar ve Hazarlar. Daha sonra ise Guz/Türkler, Peçenekler ve Kıpçaklar. Böylesine bir etnik ortamda geç Sarmatların torunları Don'un orman-bozkır bölgesinde yaşayan alanların siyasal olarak baskın durumda olan Türk dili konuşan halklar arasında asimile olmaları kaçınılmaz bir durumdu. Neticede, Bronz Çağının başlarından, hatta daha öncelerinden beri Avrasya bozkırlarında İran dili konuşan büyük halk kitleleri arasından sadece biri kalmıştı - Kuzey Kafkaslardaki Osetler (Alanlar). Hazar Kağanlığı bünyesinde dostane bir şekilde yaşayan, ölümlerini yeraltı mezarlarına gömen Dolichocranic (uzun kafalı) Alanlar ile ölümlerini çukur mezarlara gömen Brokisefal Bulgarların farklı dilleri konuştuklarını düşünmek çok zor. Bu iki halk, sadece küçük detaylarla birbirinden ayrılan ortak maddi kültüre sahip olan halklardılar. Bazen bir mezar alanında hem yeraltı mezarlarına hem de çukur mezarlarına ve bunların içinde karışık antropolojik yapılarıdaki insanlara rastlanmaktadır (Pletneva, 2000, 43-44: Yefimova - Konduktorova, 1994, 565 v.dğr.; Balabanova, 2005, 62-63). Arkeolojik buluntular sadece kağanlığın karmaşık etnik yapısını değil, aynı zamanda nihayetinde ortak bir maddi ve manevi kültürün oluşumuna yol açacak olan aktif Alan-Bulgar etno-kültürel bağını ortaya koymaktadır (Krasilnikov, 2001, 320).

Hazar tarihi profesörü, meşhur Sovyet araştırmacısı Prof. Mikhail Artamonov haklı olarak şunları söylemiştir: “Bölgenin yerli Sarmat-Alan halklarının Doğu Avrupa bozkırlarındaki Türk dili konuşan unsurların arasına karışıp asimile olduklarında şüphe yoktur. Dolayısıyla Hazarların bünyesinde yaşayan Alanların fiziksel atalarının da Türkleşmiş olduklarını ve Alan dili değil Türk dili konuştuklarını varsaymak mümkündür.” (Artamonov, 1962, 313). Artamonov, Hazar yerleşimi Sarkel Kalesinde gerçekleştirdiği önceki arkeolojik araştırmaların neticesinde aynı düşünceyi daha kategorik bir şekilde dile getirmişti: “Saltovo kültürü insanları Türk yazı tipinde sadece yazmıyor, aynı zamanda bu dilde konuşuyorlardı da; bu yüzden onlar İran dili konuşan Alanlar değillerdi”, “bu dönemde onlar artık etnik anlamda Alan-Osetinlerden ayrı Bulgar ve Hazarlardı.” (Artamonov, 1940, 162; Artamonov, 1958, 47). Alanların kayda değer orandaki Bulgarlaşma/Türkleşmeleri meselesine Dimitr Dimitrov da değinmiştir (1987, 165). Ahmet Glaşev'in yakın zamanda yayınladığı Karaçay-Balkar halkına armağan ettiği monografide Türk dili konuşan Alanlar meselesi hakkında her zaman tartışmasız olmasa da daha berkemal deliller sunmaktadır (Glaşev, 2010). Antropolojik çalışmalar neticesinde Alan-Osetin konusunda açık bir biçimde şunu görüyoruz ki; bunların tamamen farklı bir antropolojik tipe sahip Alanlarla değil, Kafkas dilleri konuşan halklarla derin genetik benzerlikleri bulunuyor. Akademisyen Valery Alekseev ise şunları söylemiştir: “Osetinler genetik olarak, dillerini aldıkları Ortaçağ İran kökenli insanlarla değil, yerli Kafkas halklarıyla ilişkilidir (Alekseyev - Gohman, 1984, 163).

Hazarların Rus Prensi Svyatoslav'ın seferleri ve yeni göçebe toplulukların istilası sonucu gerçekleşen nihai ölümleri, Bulgarların X. yüzyıldaki yeni göçlerine yol açmıştır. Bazı arkeologlar bu yeni göç dalgasını İdil Bulgarlarının kalıcı yerleşimleri, dolayısıyla şehirleri, ekonomideki köklü değişimleri ve maddi kültür ile ilişkilendiriyorlar (Kazakov, 1992, 304). IX. ve X. Yüzyılın ilk yarısında Orta İdil bölgesindeki “Göçebe Bulgarlar” kavramı oldukça sarkıncalı bir kavramdır. Bu bilim insanlarının Bulgarların Orta İdil bölgesine gelip neredeyse üç yüzyıl boyunca göçebe yaşam sürüp yurtlarda (çadırlarda) yaşadıkları konusundaki savları bir kere mantığa uygun değil. Bu bölgenin doğal-coğrafi ve iklimsel koşulları (karlarla kaplı soğuk kış mevsimleri) bu düşünceyle taban tabana zıt düşmektedir.

İdil Bulgarlarının VII. yüzyılın sonları, VIII. yüzyılın başlarında Orta İdil bölgesinde ortaya çıkışından IX-X. yüzyıllardaki devletlerinin oluşumuna kadar 200 yıllık dönem bilindiği üzere İdil Bulgarları tarihinin Moğol dönemi öncesi pagan ve göçebe dönemi olarak görülmektedir. Nitekim yukarıda gördüğümüz gibi Orta İdil ve Aşağı Kama bölgeleri, güney bozkırlarından gelen göçebe yaşam tarzına sahip nüfus ile dolmuştu. Bununla birlikte “kendilerine vatan bulduktan hemen sonra” iki-üç nesil içinde İdil Bulgarları nüfusunun bir bölümü, özellikle en fakir olanlar kademeli olarak yerleşikliğe geçip tarım ve zanaatla uğraşmaya zorlandılar. Şöyle ilginç bir gerçek de var ki; arkeologlar, Ksinovo-19 (Lipetsk Oblastı, Rusya) yerleşiminde, “bozkırlardan gelip” bölgeye yerleşen Hun dönemine ait (V. yy.) çadır (yurt) tarzı yerleşimlerin kalıntılarını ortaya koydular (Oblomskiy, 2006). Bunun için uygun koşulları mevcutken yerleşik bir yaşam tarzına geçmek için yüzyıllarca beklemeye ihtiyaçları yoktu. Hazar topraklarında nüfusun çoğunluğunu oluşturan Bulgarlarda yoğun “göçebelikten kentliliğe geçiş” süreci devam ediyordu: Müstahkem ve müstahkem olmayan kentler ortaya çıktı, Bulgarlar artık taşınabilir çadırlarda değil, yarı sığınak şeklindeki sabit çadır tarzında inşa edilmiş yerleşimlerde yaşıyor; tarımla ve bağıcılıkla uğraşiyor, farklı zanaat türlerini icra edip ticaret yapıyorlardı (Flerov, 1996; Krasilnikova, 2001; Kravçenko - Davidenko, 2001; Kravçenko v.dğr., 2005). Buradan hareketle Orta İdil bölgesine taşınan Bulgarların göçebe yaşam biçimine döndüğüne inanmak için hiçbir neden yoktur.

Resim 2: Çadır tarzı sabit yerleşim (F. Ş. Huzin'in kazısından) Bilyar yerleşimi.

Arkeolojik araştırmalar ile kanıtlandığı üzere, İdil bölgesine taşınmış olan İdil Bulgarlarının yerleşim izlerine VIII. yüzyılın ilk yarısına ait kalıntılarda da rastlanmaktadır (Matveyeva, 1997, 99). Samarskaya Luka'daki Ser-yukaevskovo II'nin alt tabakasında bulunan materyaller arasında Saltovo-Mayak tarzındaki alçı ve çömlek seramikler, amfora parçaları, değirmen taşları, demir, kemik gibi materyallerden ürünler oldukça kayda değerdir. Yerleşimde kazı yapanlar, Novinkovo tarzı anıtlar bırakmış olan Bulgarlar için "göçebe olarak değil, tarımla uğraşan yerleşik halklar olarak görülmelidirler" şeklinde haklı görüş belirtiyorlar (Yermakov - Matveyeva, 2002, 49). Samara'lı arkeolog Dimitri Staşenkov, Proletarskovo yerleşiminde yaptığı kazılar sonucu buna benzer bir görüş ortaya koymuştur. Bu yerleşimdeki buluntular, "Hazar dönemi göçebelerinin yerleşik hayata geçiş sürecinin başlangıcına işaret eden" ciddi sayıda amfora parçaları ve dairesel Saltovo-Mayak seramiği içermektedir (Staşenkov, 1999, 76). Ulyanovsk Oblastındaki bazı erken Bulgar yerleşimleri Yuri Semikin tarafından çalışılmış ve elde edilen bilgilerden bölge halkının demircilik ve eritme mesleğini icra ettiklerine dair açık deliller elde edilmiştir (Semikin, 2015, 43). Bazı yerleşimlerin kültürel katmanlarında, örneğin Bulgarskovo Gorodişe bölgesinde Nijni Kama civarındaki İzmerskovo yerleşiminde 814, 894/895, 902-908 yıllarına tarihlenen sikkeler bulunmuştur (Huzin, 2010, 121-122).

Yine ayrıca muazzam boyutlardaki pagan mezarlıkları da Bulgar nüfusunun büyük bir bölümünün yerleşik hayata geçişine tanıklık etmektedir: Bolşe-Tarhanskiy ve Tankeyevski mezarlıkları sırasıyla yaklaşık 800 (araştırılan 358) ve 500'den fazla (araştırılan 1200) mezar içermektedir. Ancak göçebeler için genellikle münferit veya girişli mezarlar vardır.

Bulgarların 922'de resmi olarak İslam'a geçişlerinden önce bile Müslü-

man olmuş, tarımla meşgul olan yerleşik yaşamı benimsemiş Bulgarlar hakkında bilgi içeren yazılı kaynaklar da arkeolojik araştırmaların sonuçlarını doğrulamaktadır. Bununla ilgili olarak IX. yüzyılın sonları - X. yüzyılın başlarında Bulgarlar hakkında yazan Arap coğrafyacı ve gezgin Ahmad İbn Rustah'ın söyledikleri ilginçtir. - Bulgarlardan “tarımcı halk” diye bahseden İbn Rustah, Bulgarların köylerinde mescitlerin, bunlarla birlikte müezzinleri ve imamları olan dini okulların olduğunu söyler (Hvolson, 1869, 23). Bağdat'tan Bulgar'a gelen kafilede bulunan Ahmed İbn Fadlan'ın “risalesinde” de Bulgarlar hakkında bunlara paralel bilgiler yer almaktadır (Kovalevskiy, 1956, 136, 138).

Buradan hareketle, mevcut kaynaklara dayanılarak, İdil Bulgarlarının devletleşmeden önceki dönemde de yerleşik yaşamı bildikleri, sabit kırsal yerleşimlere sahip oldukları, ancak doğal olarak aynı zamanda eski göçebe hayatın önemli unsurlarını korudukları neticesine varılabilir. İyi savaşçı-süvariler olan Bulgarlar, baskınlar düzenleyip haraca bağladıkları yerli komşularından aynı zamanda özellikle ağaç ev yapımı, orman kaynaklarının kullanımı, toprağı işleme, iklim koşulları dikkate alınarak tarlaların ekimi ve hasadı ve yeni kullanıma açılan arazilerin toprak özelliklerine dair birçok şeyi öğrendiler.

X. yüzyılın başlarında İdil Bulgar Devletinin gelişimi, erken kentlerin ortaya çıkışı ile abideleşmiştir. Bu kentler arasında İdil Nehri kıyısındaki Bulgar kenti, Küçük Şirmeşen Nehri kıyısındaki Bilyar, Utka Nehri kıyısında Suvar, Samarskaya Luka'da Muromski yerleşimi ve diğerleri yer almaktadır (Huzin, 2001). 902-908 yıllarında Cafer İbn Abdullah adına sikkeler bastırıldı. Devletin ideolojik dayanağı İslam, 922'de devlet din olarak onaylanmış oldu.

İdil Bulgarları tarihinin ilk aşamasında, hemen hemen X. yüzyılın sonlarına kadar göçebe gelenekler, nüfusun hem maddi hem manevi kültür öğelerinde apaçık gözlenmektedir. 922 yılında “Bunların hepsi (Bulgarlar) yurtlarda (çadır) yaşıyorlar” şeklinde yazan İbn Fadlan, “tek fark, hanın çadırının son derece büyük olması; içine bin kişinin sığabileceği çadır, Ermeni kilimleriyle kaplıdır.” şeklinde devam ediyordu (Kovalevskiy, 1956, 141). Bundan bir süre sonra, Al-Balkhi ve İstahri, Bulgarların evlerinin genelde “ağaçtan olduğunu ve kış konutları olarak kullanıldığını; insanların yazları keçe çadırlarda yaşadıklarını” söylemişlerdir.

* * *

Hazar Kağanlığının yıkılışından sonra Doğu Avrupa'nın güney bölgelelerinde yaşayan Bulgarlar ile ilgili bilgiler oldukça az. Hazar Kağanlığında nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Bulgarların iz bırakmadan tarih sahnesinden bir anda silinmiş olamayacakları aşikârdır. Geçmişte en acımasız savaşlar ve en korkunç istilalar zamanlarında bile nüfusun tamamının imha

edildiği bir vakıa yoktur. Yeni etnopolitik koşullarda Bulgarların maddi kültürünün bazı dönüşümlere uğradığını inkar etmek imkansızdır. Etnik veya yakın akraba toplumlar arasında göçler ve asimilasyonlar mümkündür.

Bilindiği üzere, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozkırların efendileri, bir zamanların güçlü halkları Peçenekleri, Guzlari ve aynı zamanda Bulgarlar'ın ve Alanların bir kısmının dağılık ordularını bünyesinde toplayan Kıpçaklardı. S. Pletneva'ya göre, "Kıpçak etnik topluluğunun oluşumunda, Kıpçakların fiziksel görünümündeki değişimde bile rol oynayan yegane bileşen, daha önce Hazar Kağanlığı bünyesinde olan Bulgarlar ve Alanlardı. Bu, özellikle Bulgarlara ve Alanlara özgü cenaze merasim uygulamalarının (ölülerin boylamasına yatırılması, köz ve kireçtaşından yağma vb.) Kıpçaklarda da var olmasından ve VIII-XIII. yüzyıl göçebelerinin birbirlerine yakın antropolojik görünümünden anlaşılmaktadır (Pletneva, 1990, 38). Saf Bulgar nüfusundan muhtemelen küçük bir "adacık" kalmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz aşağı İdil bölgesindeki (Astrahan Oblastı, Rusya) Samosdelka yerleşimi buna kanıt teşkil etmektedir. Bu kentin nüfusunun maddi kültürü, Orta İdil bölgesindeki Bilyar, Suvar ve diğer Bulgar anıtlarının kent kültürüne oldukça yakındır (Samosdelskoye Gorodişe, 2011).

Moğol öncesi dönemde İdil Bulgarları bünyesindeki Kıpçaklarla ilgili bilgilerimiz de noksan. 1117 yılında Aepa Han liderliğindeki Don Kıpçaklarının Bulgaristan'a doğru gittikleri biliniyor. Rus yıllıklarına göre bu sırada "Bulgar knezi onlara zehirli bir içecek gönderdi ve Aepa ve diğer tüm deniz knezleri içtiler" (PSRL, 1962, 2: 285). Ayrıca bilindiği üzere Vladimir-Suzdal prensi Vsevolod Büyük Yuva'nın 1183'te Büyük Bulgar şehrine düzenlediği seferine, "Emyakov Kıpçakları" da katılmıştı (PSRL, 1962, 1: 389). 1229 yılında "Saksonlar ve Kıpçaklar Bulgarların üzerine gittiler; gözlemci Bulgar birlikleri bunlarla birleştiler, Tatarlar onları nehir kıyısında mağlup etti, nehrin adı Yaik idi." (PSRL, 1962, 1: 453). Bu demek oluyor ki; Bulgar, Sakson ve Kıpçak birleşik orduları Yaik Nehri (Günümüzde Orenburg Oblastındaki Ural Nehri) kıyısında Moğollar tarafından bozguna uğratıldı.

Dilbilim ile ilgili veriler de oldukça ilginçtir. Bir taraftan Codex Cumanicus'daki bilgilere dayanılarak gerçekleştirilen karşılaştırmalı Tatarca çalışmaları, diğer taraftan Karaim, Karaçay-Balkar, Kumukça, XVI. yüzyıl Kıpçak dili metinleri, Tatar dilinin Batı Mişer diyalekti, Codex Cumanicus'a en yakın olanıdır neticesini ortaya çıkardı. Buradan anlıyoruz ki; bu diyalekt, içerdiği oldukça çok sayıdaki Oğuz unsuruyla beraber eski Kıpçak dili temelinde şekillenmiştir (Mahmutova, 1985, 140-141). Türk dillerinin sınıflandırılmasına göre, İdil-Ural ve Sibirya'nın modern Tatarları, Türk makro etnosunun Kıpçak grubuna mensuptur. Böylece İdil Bulgarları bünyesinde İdil Boyu Tatarlarının etnogenezinde Kıpçakların önemli bir rol oynadığı ileri sürülebilir.

Ne yazık ki; Orta İdil bölgesindeki Kıpçak varlığının arkeolojik izleri, yazılı kaynaklar kadar kıt durumda. Unutulmamalıdır ki, arkeologlara göre

Oğuz-Peçenek ve Kıpçakların X-XIII yüzyıl arası mezar anıtları, İdil Bulgarlarının güney sınırına çok yakın. Bunlara günümüz Orenburg Oblastında ve Başkurtistan Cumhuriyetinde rastlıyoruz (İvanov - Kriger, 1988). Arkeologlara göre Kıpçaklardan kalan Altınordu dönemi mezarları, Balimerski ve Rojdestvenski mezar alanlarında (Tataristan Cumhuriyeti) araştırılmıştır. Yakın zamanlarda, Bulgar seramiklerinde, Moğol dönemi öncesi Kıpçaklarınkine benzer bir seramik grubu keşfedildi. Bu benzerlik özellikle Bilyar ve Jukotin komplekslerinde kendini göstermektedir (Kokorina, 2002, 84, 207-209). Kıpçaklar da dâhil olmak üzere Türk dili konuşan halkların İdil Bulgarları bünyesinde var oluşları, eski konargöçerlere özgü silah teçhizatları ve atların koşum takımlarından da anlaşılabilir. (Kultura Bilyara, 1985, 130 v.dğr.).

Kıpçakların tarihi süreçte Orta İdil bölgesindeki rolleri, Altınordu döneminde, İdil Bulgarları ve Aşağı İdil'in (Deşt-i Kıpçak) bozkır kavimleri Moğolların kurduğu devletin hâkimiyetine girince daha da artmıştır. Günümüz Tatarlarının maddi ve manevi kültürlerinin bu oluşuma katkıları arkeolojik buluntular açısından henüz yeterince araştırılmamıştır. Fakat yazılı ve dilsel kaynaklar, Altınordu dönemini Tatarların etnosunun ve kültürlerinin oluşumu açısından önemli bir etap olarak kabul eden tarihçiler grubunun görüşlerini desteklemektedir. Bu süreçlerde bize göre yabancı "Tatar" grupları değil, Bulgar ve Kıpçak grupları lider konumdaydılar.

Resim 3: Okçu teçhizatından detaylar.
Kemik Bilyar Yerleşimi.

Görüldüğü üzere Güneydoğu Avrupa'nın Türk dili konuşan konargöçerleri, Hunlardan başlayarak yüzyıllar boyunca kuzeye doğru göç etmişlerdir. VIII. yüzyıldan itibaren ise İdil Bulgarları ile devamlı temas halinde olmuşlardır. Bu bağların yoğunluğu, sık sık Avrasya bozkırlarında hareketliliğe yol açmış olan askeri-siyasi vaziyete bağlıydı.

Yüzyıllar boyu göçebe dünya ile yakın ilişki halinde olmuş olan İdil Tatarları (Kazan Türkleri), etnografik anlamda günümüze kadar eski göçebe kültür ve geleneklerini korumuşlardır (Tatarı, 1967, 58 v.dğr.).

KAYNAKÇA

Afanasyev, G.Ye. "Naseleniye lesostepnoy zony basseyna Srednego Dona v VIII-X vv. (alanskiy variant saltovo-mayatskoy kul'tury)". *Arkheologicheskiye otkrytiya na*

- novostroykakh*. Vyp. 2. M., 1987. 200.
- Alekseyev, V.P. Gohman I.I. *Antropologiya Aziatskoy chasti SSSR*. Moscow: Nauka Publ. 1984.
- Artamonov M.I. "Sarkel i nekotoryye drugiye ukrepleniya v severo-zapadnoy Khazarii". *Sovetskaya arkheologiya*. M., 1940. T. VI. S. 130-167.
- Artamonov, M.I. *Istoriya khazar*. L., 1962.
- Artamonov, M.I. "Sarkel - Belaya Vezha". *Trudy Volgo-Donskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*. T. 1. M., 1958. 7-84.
- Bagautdinov R.S. - Bogachev A.V., Zubov S.E.. *Prabolgary na Sredney Volge. U istokov tatar Volgo-Kam'ya*. Samara, 1998.
- Balabanova, M.A. "Antropologiya naseleniya Nizhnego Povolzh'ya (konets V - pervaya polovina KH v.) Stepi Yevrazii v epokhu srednevekov'ya". T. 4. *Khazarskoye vremya*. Donetsk, 2005. 55-72.
- Baranov, I.A. *Tavrika v epokhu rannego srednevekov'ya*. Kiyev, 1990.
- Baskakov, N.A. *Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov*. M., 1969.
- Belavin, A.M. - Krilasova, N.B. *Drevnyaya Afkula: arkheologicheskii kompleks u s. Rozhdestvensk*. Perm', 2008.
- Botalov, S.G. *Gunny i tyurki (istoriko-arkheologicheskaya rekonstruktsiya)*. Chelyabinsk, 2009.
- Dimitrov, D. *Prab"lgarite po Severnoto i Zapadnoto Chernomoriye*. Varna, 1987.
- Fahrutdinov, R.G. *Arkheologicheskiye pamyatniki Volzhsko-Kamskoy Bulgarii i yeye territoriya*. Kazan', 1975.
- Flerov, V.S. *Rannesrednevekovyye yurtoobraznyye zhilishcha Vostochnoy Yevropy*. M., 1996.
- Fodor, I. *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. Budapest, 1982.
- Fodor, I. "On Magyar-Bulgar-Turkish contacts". *Chuvash Studies*. Ed. A.Róna-Tas. Budapest, 1982. 45-81.
- Gening, V.F. "Turayevskiy mogil'nik V v. n.e.". *Iz arkheologii Volgo-Kam'ya*. Otv. red. A.KH. Halikov. Kazan', 1976. 55-108.
- Gening, V.F., - Halikov, A.KH. "Ranniye bolgary na Volge: Bol'she-Tarkhanskiy mogil'nik. M.". *Nauka*, 1964.
- Glaşev, A.A. *Alany i etnogenez karachayevobalkartsev*. M., 2010.
- Halikova, E.A., - Halikov, A.H. "Altungarn an der Kama und im Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani)". *Régészeti Füzetek*, ser. II, No 21. - Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1981.132.
- Huzin, Fayaz Şaripoviç. "Istoriya tatar s drevneyshikh vremen". *Volzhskaya Bulgariya i Velikaya step*. T. 2.. Kazan', 2006.
- Ivanov, V.A., - Kriger, V.A. *Kurgany kypchakskogo vremeni na Yuzhnom Urale (XII-XIV vv.)*. M., 1988.
- Kazakov, Ye.P. "K probleme vyyavleniya drevnostey srednevekovykh sarmat Uralo-Povolzh'ya". *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya Povolzh'ya i Urala*, Otv. red. F.Ş. Huzin. Kazan, 2006. 155-162.
- Kazakov, Ye.P. *Kul'tura ranney Volzhskoy Bulgarii*. M., 1992.
- Bocharov, S.G. - Sitdikov, A.G. *Keramika Khazarskogo kaganata i problema identifikatsii bolgarskoy keramiki v stranakh Prichernomor'ya i Povolzh'ye*. Simferopol, 2011.
- Halikov, A.KH. "Kultura Bilyara. Bulgarskiye orudiya truda i oruzhiye KH-XIII vv.". M. *Nauka*, 1985. 215.
- Halikov, A.KH. *Osnovy etnogeneza narodov Srednego Povolzh'ya i Priural'ya*. Kazan', 2011.

- Halikov, A.KH. *Tatarskiy narod i yego predki*. Kazan', 1989.
- Halikova, E.A. - Kazakov, E.P. "Le cimetiére de Tankeevka // Les Anciens hongrois et les ethnies voisines à l'Est." Ed. by I.Erdélyi / *Studia Archaeologica*. No 6. Budapest, 1977. 21-221.
- Khlebnikova, T.A. *Keramika pamyatnikov Volzhskoy Bolgarii. K voprosu ob etnokul'turnom sostave naseleniya*. M., 1984.
- Hrisimov, N. "Voznesenskiy kompleks: problemy khronologii i interpretatsii // Stepi Yevropy v epokhu srednevekov'ya". T. 7. *Khazarskoye vremya*. Donetsk, 2009. 9-42.
- Huzin, F.Ş. *Bulgarskiy gorod v KH - nachale XIII vv*. Kazan', 2001.
- Huzin, F.Ş. "K voprosu o vremeni vozniknoveniya osedlosti u volzhskikh bulgar". *Nauchnyy Tatarstan*. Kazan', 2010. № 4. 114-126.
- Huzin, F.Ş. "Ranniye bulgary i Volzhskaya Bulgariya. (VIII - nachalo XIII v.)". Kazan', 2006. 583.
- Huzin, F.Ş. "Saltovskiy komponent v kul'ture naseleniya rannego Bulgara (Bilyarskogo gorodishcha)". *Ranniye bulgary v Vostochnoy Yevrope*. Otv. red. A.KH. Halikov. Kazan', 1989. 64-73.
- Hvolson, D.A. "Izvestiya o khozarakh, burtasakh, bolgarakh, mad'yarakh, slavyanakh i russakh Abu-Ali Akhmeda ben Omar Ibn-Dasta, neizvestnogo dosele arabskogo pisatelya nachala KH veka". SPb., 1869. 199.
- Kliashorni, S.G. *Runicheskiye pamyatniki Uygurskogo kaganata i istoriya yevraziyskikh stepey*. SPb., 2010.
- Kliashorni, S.G., - Sultanov, T.I. *Gosudarstva i narody yevraziyskikh stepey: ot drevnosti k novomu vremeni*. SPb., 2009.
- Kokorina, N.A.. "Keramika Volzhskoy Bulgarii vtoroy poloviny XI - nachala XV v.". *K probleme preymstvennosti bulgarskoy i bulgaro-tatarskoy kul'tur*. Kazan', 2002. 383.
- Komar, A.V. "Pereshchepinskiy kompleks v kontekste osnovnykh problem istorii i kul'tury kochevnikov Vostochnoy Yevropy VII - nachala VIII v.". *Stepi Yevropy v epokhu srednevekov'ya*. T. 5. Donetsk, 2006. 7-244.
- Kovalevskiy, A.P. "Kniga Akhmeda Ibn Fadlana o yego puteshestvii na Volgu v 921-922 gg. Stat'i, perevody i kommentarii". Khar'kov, 1956. 348.
- Krasilnikov, K.I. "Novyye dannyye ob etnicheskom sostave naseleniya stepnogo Podontsov'ya VIII - nachala KH v. // Stepi Yevropy v epokhu srednevekov'ya". T. 2. Donetsk, 2001. 303-322.
- Krasilnikova, L.I. "Konstruktivnyye priznaki zhilykh postroyek i ikh tipologiya na poseleniyakh stepnogo Srednedonech'ya VIII - nachala KH v.". *Stepi Yevropy v epokhu srednevekov'ya*. T. 2. Donetsk, 2001. 323-332.
- Kravchenko, E.Ye. - Davidenko, V.V. "Sidorovskoye gorodishche // Stepi Yevropy v epokhu srednevekov'ya". T. 2. Donetsk, 2001. 233-322.
- Kravchenko, E.Ye. - Miroshnichenko, V.V. - Petrenko A.N. - Davidenko V.V. "Issledovaniya arkheologicheskogo kompleksa u s. Sidorovo (materialy ekspeditsii 2001-2003 gg.)". *Stepi Yevropy v epokhu srednevekov'ya*. T. 4. Donetsk, 2005. 261-356.
- Mahmutova, L.T. "O nekotorykh tatarsko-kumanskikh paralelyakh (po materialam fonetiki i grammatiki)". *Issledovaniya po istoricheskoy dialektologii tatarskogo yazyka*. Kazan', 1985. 117-142.
- Matveyeva, G.I. *Mogil'niki rannikh bolgar na Samarskoy Luke*. Samara, 1997.
- Merpert, N.YA. *K voprosu o drevneyshikh bolgarskikh plemenakh*. Kazan', 1957.
- Novoseltsev, A.P. *Khazarskoye gosudarstvo i yego rol' v istorii Vostochnoy Yevropy i*

- Kavkaza. M., 1990.
- Oblomskiy, A.M. "Yurtoobraznaya postroyka V veka n.e. na territorii Verkhnego Podon'ya". *Srednevekovaya arkheologiya yevraziyskikh stepey* / Otv. red. I.L. Kyzlasov, YU.A. Zeleneyev. M.; Yoshkar-Ola, 2006. 40-52.
- Pletneva, S.A. "Drevniye bolgary v vostochnoyevropeyskikh stepyakh". *Tatarskaya arkheologiya*. Kazan', 1997. № 1. 31-60.
- Pletneva, S.A. "Ocherki khazarskoy arkheologii". M.; Iyerusalim, 2000. S. 240.
- Pletneva, S.A. "Polovtsy". M. *Nauka*, 1990. 208.
- PSRL - "Polnoye sobraniye russkikh letopisey. T. 1. Lavrent'yevskaya letopis' i Suzdal'skaya letopis' po Akademicheskomu spisku". M., 1962. 580.
- PSRL - "Polnoye sobraniye russkikh letopisey. T. 2. Ipat'yevskaya letopis'". M., 1962. 938.
- Rashev, R. "O vozmozhnosti vydeleniya samykh rannikh arkheologicheskikh pamyatnikov prabolgar v stepyakh Vostochnoy Yevropy". *Tatarskaya arkheologiya*. Kazan', 1998. № 2 (3). 65-72.
- Rashev, R. "Prab"lgarite prez V-VII vek". Sofiya, 2004. 348.
- Semikin, YU.A. "Chernaya metallurgiya i kuznechnoye proizvodstvo Volzhskoy Bulgarii v VIII - nachale XIII vv.". *Arkheologiya yevraziyskikh stepey*. Vyp. 21. Kazan', 2015.
- Sirotenko, V.T. *Osnovnyye teorii proiskhozhdeniya drevnikh bulgar i pis'mennyye istochniki IV-VII vv.* Uchenyye zapiski Permskogo gosudarstvennogo universiteta. 1961.
- Smirnov, A.P. *Volzhskiye bulgary*. M., 1951.
- Smirnov, K.F. - Popov, S.A. "Savromato-sarmatskiye kurgany u s. Lipovka Orenburgskoy oblasti". *Pamyatniki Yuzhnogo Priural'ya i Zapadnoy Sibiri sarmatskogo vremeni*. M., 1972.
- Staşenkov, D.A. "Samarskoye pogranich'ye: k probleme vzaimodeystviya kochevogo i osedlogo mirov v epokhu srednevekov'ya // Nauchnoye naslediyе A.P. Smirnova i sovremennyye problemy arkheologii Volgo-Kam'ya". Otv. red. I.V. Belotserkovskaya. M. 1999. 75-77.
- Vorob'yev, N.I. - Khisamutdinov, G.M. *Tatari Srednego Povolzh'ya i Priural'ya*, M, 1967.
- Vasil'yev, V.D. *Samosdelskoye gorodishche: voprosy izucheniya i interpretatsii*. Astrakhan', 2011.
- Yefimova S.G. - Konduktorova, T.S. "Naseleniye saltovo-mayatskoy kul'tury Vostochnoy Yevropy po dannym kraniologii" *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*. Vyp. IV. Simferopol', 1994. 562-583.
- Yermakov S.F. - Matveyeva G.I. "Sevryukayevskoye selishche". *Voprosy drevney istorii Volgo-Kam'ya*. Otv. red. Ye.P. Kazakov. Kazan', 2002. 46-52.
- Zakhoder, B.N. "Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Yevrope. T. II. Bulgary, mad'yary, narody Severa, pechenegi, rusy, slavyane". M. *Nauka*, 1967.
- Zakiyev, M.Z. "Istoriya tatarskogo naroda. Etnicheskiye korni, formirovaniye i razvitiye". M., 2008.
- Zasetskaya, I.P. *Kul'tura kochevnikov yuzhnorusskikh stepey v gunnskuyu epokhu (konets IV-V vv.)*. SPb., 1994.